

18. sajandi teise poole Šoti valgustusliku arhitektuuri ideedest, nende retseptsioonist Vene keisrikojas ning baltisaksa kultuuriruumis

Epi Tohvri

Artikkel keskendub Šoti valgustusajastu arhitektuuriideedele ja nende retseptsioonile Vene keisrikojas 18. sajandi teisel poolel. Katariina II oli isiklikult huvitatud Briti arhitektuurikultuurist, maastikupargi ideest ning šotlase Robert Adami loominguist, kelle klassitsistliku arhitektuuri suunda jätkasid Venemaal Charles Cameron ja Vassili Geste. Šoti valgustusarhitektuuri mõju on äratuntav ka Eesti arhitektuurikultuuris: Robert Adami arhitektuuri eeskujudele tuginevad mitmed 19. sajandi alguse mõisahooned ning šotlase Geste tüüpfaasadide kavandeid kasutati 19. sajandi esimesel poolel enamikes Eestimaa linnades.

*I believe this is the historical Age
and this the historical Nation.
– David Hume, 1770*

Sissejuhatus

Šotimaa mäginne maastik ja maalilised lossid on mitu sajandit võlunud paljude maade kunstnike ning rännumehi. Meie arhitektuuripil-

dis tekib esmane side selle maaga Alatskivi lossi kaudu, mille eeskujuks on peetud Šotimaal asuvat kuninglikku Balmorali lossi Dee jõe ääres. Vähem teatakse fakti, et Sangaste lossi omanik krahv Friedrich G. M. von Berg veetis nooruses rida õpiaastaid ühe tuntuma Šoti aadlisoost põllumajandusspetsialisti, Hamiltoni hertsogi juures Haddingtonis,¹ omandades seal uusimaid põllumajanduse ja karjakasvatuse põhimõtteid. Saadud kogemuste najal soovitati krahv von Berg oma sõbrale, Alatskivi lossi omanikule parun Arved von Nolckenile reisi Šotimaale.² Seal nähtust vaimustusse sattunult kavandas parun von Nolcken endale vastse elumaja nn. Šoti parunistiilis. Peale selle leidub terve rida baltisaksa aadlikke, kelle sugupuu juured ulatuvad tagasi Šotimaale. Olgu siinkohal loetletud vaid tuntumad neist: Löwis of Menarid, Douglased, Pistohlkorsid, Tollyd.³

Šotimaa arhitektuurikultuuriga lähemal tutvumisel selgub, et Šoti arhitektuuriideed on meile jõudnud varengi. Oli ju 18. sajand Šotimaa Suur Sajand. Edinburghi valgustajate-literaaside ringis välja kujunenud Šoti filosoofia ja esteetiline mõte saavutas sel perioodil laia kõlapinna kogu Euroopas. Tähtsamad nende hulgast olid filosoofid David Hume ja Adam Smith, esteetilise mõtte edasiarendajad Francis Hutcheson, lord Henry Home Kames, Thomas Reid, arhitektuuri ning kunsti vallas vennad Robert ja James Adam, Gavin Hamilton, sir Henry Raeburn.

¹ Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f. 1874, n. 1, s. 1803, l. 68.

² EAA, f. 1874, n. 1, s. 1426, l. 46; vt. ka J. Maiste, Eessõna. – Alatskivi loss ja park. Kahe meistriklassi materjale. Balti Villa Rustica I. EPMÜ Keskkonnakaitse Instituudi toimetised 1. Koost. N. Nutt. Tartu, 2003, lk. 13–19; A. Hein, Eesti mõisaarhitektuur. Historitsismist juugendini. Tallinn: Hattorpe, 2003, lk. 98.

³ Arvukalt šotlasi teenis palgasõduritena Rootsi armees, kustkaudu nad jõudsid ka Vene keisri teenistusse ning hiljem kanti teenete eest siinsesse aadlimatriklisse.

Millised tegurid mõjutasid nõnda võimsa kultuurilise fenomeni teket 18. sajandi alguses Šotimaal? Selle peamised põhjused peitusid poliitilises ja usulises situatsioonis, mis kujunes välja pärast Inglismaaga personaaluniooni astumist 1707. aastal. Kuigi Šotimaal säilisid kultuurilis-religioossed vabadused, tõi see otsus sisuliselt kaasa iseseisvuse kaotamise. Šoti ajaloolased on välja toonud olulise mõtte, et sattudes inglaste valitsemise alla, hakkasid šotlased endid ühena esimestest Euroopas määratlema rahvusena.⁴

Siinkohal võib tõmmata teatavaid paralleele baltisaksa aadelkonna positsiooniga Vene impeeriumi koosseisus ning oma rahvuslik-kultuurilise identiteedi loomise vajadusega 18.–19. sajandil. Selle probleemide ringiga tegelnud ajaloolane Ea Jansen viitab asjaolule, et Balti kubermangudes 1783. aastal Katariina II kehtestatud uus asehalduskord, mis pidi ühtlustama Venemaa Lääne-mereprovintside halduslikku ja kultuurilist eripära Vene riigipoliitikaga, andis vastupidise tulemuse.⁵ Mida rohkem segas tsaarivalitsus end Balti provintside asjadesse, seda tugevamalt teadvustati seal oma kohalikke erihuve ning tekkis vajadus kaitsta oma identiteeti ja kultuurilist eripära.⁶ Balti aadliku jaoks oli seisusekohane tegutseda mõisniku, ohvitseri või kõrgametnikuna, sh. diplomaadina, talle terendas karjäärivõimalus keisri lähikonnas ning üldlevinud arvamuse kohaselt teenisid baltisakslased vaid keisrit, mitte Vene riiki. Eeltoodust järeldub, et alates 18. sajandist, kui baltisaksa aadelkond hakkas kuuluma Vene riigi koosseisu, sattusid nad ligilähedasse olukorda Šoti aadlikega. Võimalikke kokkupuutepunkte tasuks edaspidi lähemalt uurida.

Käesolevas artiklis on võetud vaatluse alla üks oluline liin arhitektuuriideede liikumisest Šotimaalt Vene keisrikotta 18. sajandi

teisel poolel ning eeldatavalt sealtkaudu ka meie arhitektuurikultuuri. Selleks et ideede liikumist jälgida, on oluline teada 18. sajandi Šoti ühiskonnas toimunud olulisemaid muutusi, mis leidsid väljundi ka arhitektuuris. Lugejale on ilmselt tuttavad šoti päritolu arhitektide Robert Adami ja Charles Cameroni nimed, kuid nende arhitektide loominguga mõju seostamine meie arhitektuurikultuuriga pole varem käsitlust leidnud. Artikli eesmärgiks on seatud soov laiendada senist arhitektuuriuurimise teemaderingi, sest Eestis 18. sajandi lõpul – 19. sajandi alguses kerkinud mõisahooneid on siiani käsitletud peamiselt Saksa kultuuriruumi kuuluvatena. Artiklis tõstatub rohkem küsimusi, kui seda hetkeseisuga on võimalik lahendada, kuid kirjutus peaks näitama teema olulisust.

Robert Adami ja Charles Cameroni kohta leidub käsitlusi nii Briti kui ka Vene arhitektuuriuurijate sulest. Seevastu eestikeelses erialakirjanduses on vaid põgusalt viidatud Robert Adami laadile Alatskivi lossi ühe ruumikujunduse juures.⁷ Lisaks üldistele arhitektuuriajalugudele tasuks R. Adami kohta tuua välja 1962. aastal ilmunud John Flemingi uurimus “Robert Adam and His Circle”, mis avab Edinburghi valgustajate ringi omavahelisi sidemeid.⁸ Steven Parissien paigutab R. Adami loominguga George'i stiili ajastu konteksti.⁹ Viimasel ajal ilmunud käsitlustest vääriks esile tõstmist Eileen Harrise põhjalik monograafia Adami interjööridest “The Genius of Robert Adam: His

4 A. Broadie, *The Scottish Enlightenment: The Historical Age of the Historical Nation*. Edinburgh: Birlinn, 2001, lk. 59.

5 E. Jansen, “Baltlus”, baltisakslased, eestlased. – *Tuna* 2005, nr. 2, lk. 38.

6 E. Jansen, “Baltlus”, baltisakslased, eestlased, lk. 38.

7 A. Hein, *Eesti mõisaarhitektuur*, lk. 99.

8 J. Fleming, *Robert Adam and his Circle in Edinburgh and Rome*. London: Murray, 1962.

9 S. Parissien, *Adam Style*. London: Phaidon, 1992.

Interiors”.¹⁰ Oluliseks allikapublikatsiooniks on Robert ja James Adami endi kirjutatud nende loomingu eeskujallikaid ja põhimõteteid tutvustav essee “The Works in Architecture of Robert and James Adam”.¹¹

Vene keisrikojas töötas Robert Adami loomingu võtmes Charles Cameron, kelle vastu hakkasid Vene uurijad huvi tundma alates 19. sajandi lõpust, mil Nikolai Sobko ja Pjotr Petrov leidsid arhiivimaterjale unustusse vajunud arhitekti loomingu läbi pärandi kohta. 1939. aastal ilmus Vladimir Taleporovski esimene põhjalik monograafia,¹² mis tõi käibelegi hulgaliselt faktimaterjali arhitekti loomingu kohta. Pärast 1943. aastal Londonis ilmunud Georgi Lukomski monograafiat¹³ hakati ka Suurbritannias tema loomingu vastu rohkem huvi tundma. 1967. aastal toimus Londonis suur Charles Cameroni näitus ning pärast seda ilmusid mitmed Inglise arhitektuuriuurijate käsitlused,¹⁴ kes täiendasid eelkõige Cameroni arhitektiks kujunemise varasemat etappi, mis oli Vene uurijatele kättesaamatu. Nüüd on peale kasvanud uus põlvkond Vene uurijaid, kellest väärivad esile tõstmist Galina Kozmjan.¹⁵ Tema uusimad käsitlused sisaldavad olulist infot ka meie arhitektuurikultuurile.

Kaasaegses kunstiteaduses kujuneb üha arvestatavamaks uurimissuunaks kunstiteoste sügavama tähenduse mõistmine läbi ühiskondlike protsesside ja ajastu vaimsete ideede. Seega ei saa sugugi öelda, et juba tuntud arhitektid ning nende loomingu on põhjalikult läbi uuritud ega paku enam ainest uuteks tõlgendusteks. Vastupidi, alles nüüd avanevad võimalused näha suurte meistrite loomingu leviku teid ja tagamaid Euroopa erinevatesse piirkondadesse, kuna ollakse väljunud kitsalt stiilikriitilistest või ideoloogilistest raamidest. Selle kinnituseks on näiteks Edinburghi ülikooli ja Vene Teaduste Akadeemia vaheline uurimisprojekt, mis käivitati 2000.

aastal. Peamiselt võeti tähelepanu alla Šoti teaduse ja tehnika ideede vastuvõtt Katariina II valitsusajal Vene keisrikojas,¹⁶ sest Katariina II oli väga huvitatud Adam Fergusoni ja Adam Smithi ideedest ning ka Robert Adami loomingu.

Paraku pole õnnestunud leida konkreetseid allikmaterjale Šoti arhitektuuri otsestest sidemetest Eestiga, kuid Šoti valgustus- ja arhitektuuriideede mõju saab mitmete protsesside käivitajana meie arhitektuurikultuuris täheldada küll. Eestit puudutava materjali osas tugineti Eesti ajaloolaste uurimustele Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Seltsi

10 E. Harris, *The Genius of Robert Adam: His Interiors*. The Paul Mellon Centre for Studies in British Art. New Haven, London: Yale University Press, 2001.

11 R. and J. Adam, *The Works in Architecture of Robert and James Adam, 1773*. Ed. R. Oreskó. London: Academy Editions, 1975.

12 В. Н. Талепоровский, Чарльз Камерон. Москва: Издательство Всесоюзной Академии архитектуры, 1939.

13 G. Lukomski, *Charles Cameron (1740–1812), An Illustrated Monograph on his Life and Work in Russia, Particularly at Tsarskoe Selo and Pavlovsk, in Architecture, Interior Decoration, Furniture Design and Landscape Gardening*. London: Nicholson & Watson, 1943. Monograafia on kättesaadav ka internetiaadressil <http://www.alexanderpalace.org/cameron/>.

14 A. A. Tait, *Charles Cameron, c. 1740–1812: Architectural Drawings and Photographs from the Hermitage Collection, Leningrad and Architectural Museum, Moscow*. London: Arts Council, 1967. I. Rae, *Charles Cameron: Architect to the Court of Russia*. London: Elek Books, 1971.

15 Г. К. Козьян, Чарльз Камерон. Ленинград: Лен-издат, 1987.

16 M. Mikeshin, *Scottish-Russian Science and Technology Transfer: Some Problems in the Eighteenth-Century*. – *The Philosophical Age. Almanac 15. Scotland and Russia in the Enlightenment*. Eds. T. Artemieva, P. Jones, M. Mikeshin. St. Petersburg: St. Petersburg Center for History of Ideas, 2001, lk. 72–81 (<http://ideashistory.org.ru/almanacs/alm15/mikeshin.htm>).

tegevuse kohta¹⁷, kunstiteadlaste Juhan Maiste ning Ants Heina kirjutistele Eesti mõisaarhitektuurist¹⁸ ning Eesti Ajalooarhiivis leiduvatele Eestimaa Rüütelkonna ja baltisaksa aadlike fondide materjalidele.

I. Šoti valgustusajastu olulisemad arhitektuuriideed

Šotimaa 18. sajandi alguses

Kuni 1746. aastal toimunud otsustava Cullodeni lahinguni lootsid Stuarteid toetanud ja kobiitidest Highlandi aristokraadid veel oma maa vabastamist Hannoveri dünastiast. Pärast Bonnie prints Charlie ja teda toetava tiiva lüüasaamist kadus igasugune lootus iseseisvumisele ning märkimisväärselt suur osa Highlandi aristokraatiast rändas seepeale Šotimaalt välja, näidates nõnda oma kompromissitult suhtumist uniooni Inglismaaga.¹⁹ Ülejäänud ärksam osa ühiskonnast püüdis enesele leida rakendust kahel viisil: ühed alustasid koostööd Hannoveri dünastiaga ning saavutasid Londonis administraatorite ja sõjameestena teenides ühiskonnas kõrge positsiooni. Teine osa koondus kohaliku presbüterliku kiriku ja Edinburghi literaatide ringkonna ümber ning andis oma panuse Šoti valgustus- ja kultuuriliikumisse.

Siinkohal on oluline rõhutada, et Šotimaa valgustusliikumine sidus endaga erinevaid ühiskonnakihte ja mis peamine – paljud ideed suudeti realselt ellu viia. Seetõttu kerkib üles küsimus – kust leiti nõnda palju haritud ja edumeelseid inimesi? Vastuse saamiseks tuleb minna ajas tagasi reformatsiooniperioodi, mil suleti paljud endised katoliiklikud kloostrid ning nende asemele asutati ülikoolid.

Šotimaa vanim, St. Andrewsi ülikool, mis avati 1413. aastal, oli tegelikult endise Šotimaa suurima katoliikliku kloosterkiriku St. Andrewsi mõtteline jätk kultuuri kandjana. Šotlased ise tunnevad uhkust oma nelja hilis-keskajal asutatud ülikooli üle: lisaks St. And-

rewsile veel Glasgow' (1451), Aberdeeni (1495) ja Edinburghi ülikool (1582). Šotimaa ülikoolide eripära avaldus spetsialiseerumises loodus- ja arstiteadustele ning usuteaduskonnas moraalifilosoofiale. Sajanditega kujunes välja kõrgtasemel meditsiini- ja keemiaalane eksperimentaalne uurimistöö, mis saavutas 18. sajandil Euroopa kõrgtaseme.²⁰ Üleeuroopalise tuntuse võitsid moraalifilosoofiale tuginevad ühiskonda ja maa ajalugu käsitlevad uurimused. Ajalooliselt oli Šotimaa esimene riik maailmas, kus 1696. aastal kehtestati üldise koolihariduse seadus.²¹ Need tegurid võimaldasid ühiskonnas luua tugeva ja haritud keskklassi, kelle iseloomustamiseks on tarvitatud mõistet *common person*.²²

Ülikoolidevahelised sidemed ja haridus on üks põhilisi ideede levimise kanaleid, mille

17 Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsioteet 200. Akadeemilise Baltisaksa Kultuuri Seltsi konverentsi materjale, 25. september 1992 Tartus. Toim. S. Kivimäe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994.

18 J. Maiste, Tuldud teed tagasi. Eesti Kunstiakadeemia Restaureerimiskooli väljaanded 1. Eesti Kunstiakadeemia Toimetised 12. Tallinn, 2002; A. Hein, Hüljatud mõisad. Tallinn: Hattorpe, 1996; A. Hein, Viljandimaa mõisad. Viljandi: Hattorpe, 1999; Eesti mõisad. 250 fotot aastaist 1860–1939. Koost. A. Hein. Tallinn: Tänapäev, 2002.

19 The New Penguin History of Scotland: From the Earliest Times to the Present Day. Eds. R. A. Houston, W. W. J. Knox. London: Penguin Books; Edinburgh: National Museums of Scotland, 2001, lk. 280–281.

20 Nende teaduskondade alusepanijateks olid Hollandist Leideni ülikoolist pärit õppejõud, kes kuulusid 17. sajandil maailma tippklassi. Samal ajal oli Inglismaal vastu pakkuda vaid kaks tippasemel ülikooli – Oxford ja Cambridge.

21 The New Penguin History of Scotland, lk. 335.

22 See mõiste pärineb Adam Smithilt ja tähistab isiksust, kes suudab arutleda, vaielda, oma seisukohti kaitsta, mis on vajalik ühiskondlikus diskussioonis; teiseks on levinud arvamus, et šotlasi on õnnistatud ka niisuguse omadusega, mida nimetatakse *common sense* – 'praktiline tervemõistuslikkus'.

kaudu Briti, sh. Šoti ühiskondlik mõte ja kultuur said jõuda Balti kubermangudesse. Nimelt alustas 1737. aastal tööd Georgia Augusta nimeline Göttingeni ülikool, mille asutaja oli Suurbritannia kuningas ja Hannoveri kuurvürst George II. Göttingeni ülikooli eripäraks kujunes tema tugev orienteeritus Briti teadusele ja kultuurile. Mitmedki õppejõud pidasid end anglofiilideks ning õppetööks oli kasutada tolle aja kohta üks rikkalikumaid raamatukogusid märkimisväärse hulga ingliskeelse kirjandusega. Nõnda kujunes Göttingeni ülikool tähtsamaks Briti teaduse keskuseks Mandri-Euroopas. Näiteks levisid Adam Smithi ideed Saksamaale peaaegselt Göttingeni ülikooli professori Georg Sartoriuse vahendusel, kes oli pärisorjuse kaotamise üks põhiideoloog Saksamaal.²³

Baltisakslaste õpinguid Saksamaa ülikoolides on põhjalikult uurinud Arvo Tering. Tema andmetel õppisid Göttingenis peaaegu kõik need liberaalsete vaadetega aadlikud, kes mõistsid, et pärisorjuse kaotamise reformideks on viimane aeg. Nõnda võib Göttingeni ülikooli immatrikuleeritute seast leida Otto Magnus von Stackelbergi, Gustav Johann von Buddenbrocki jt. nimesid. Samuti olid Göttingeni ülikoolis õppinud rida Baltimaade valgustajaid, nagu Heinrich Johann von Jannau, Wilhelm Christian Friebe, Johann Wilhelm Ludwig von Luce jt.²⁴

“Parendamise” idee

Parendamisest²⁵ ehk täiustamisest kujunes üks kesksemaid mõisteid valgustusajastul. Parendamise idee üheks alustekstiks loetakse Adam Smithi 1776. aastal ilmunud kirjutist “An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations”. Teos sisendas usku ühiskonna progressi, kuhu on kaasatud kõik eluvaldkonnad ning sotsiaalsed grupid. Šotimaal avaldusid parendamise ideed esmajärjekorras põllumajanduses.

1723. aastal asutati Edinburghis *Society of Improvers in the Knowledge of Agriculture in Scotland*, mille liikmeskonda kuulus suur hulk Šoti aadlikke ning ühena esimeste seas Euroopas orienteerus Šoti vana feodaalaristokraatia ümber turumajanduse tingimustele.²⁶ See aga tõi endaga kaasa uue mõtlemisviisi ning ka suured riskid. Nende maandamiseks pakkus kaitset valgustusajastu juhtidee allutada kogu loodus ja elukeskkond inimese kontrollile.

Reaalsuses viidi seda läbi kõikvõimaliku statistilise ja topograafilise materjali kogumisenä. Paljude kaastöötajatega võrgustik kogus kohtadel andmeid iga piirkonna kliima, geograafia, botaanika, geoloogia ja mullastiku kohta, mis aitaksid kaasa mitmekülse ülevaate saamiseks elukeskkonnast inimese ümber.²⁷ Seda protsessi on nimetatud ka rahumeelseks kontrolli saavutamise mehhanismiks ühiskonna kõigi kihtide üle.²⁸ Šoti aristokraatia mõistis, et nende riskid põllumajanduses on väiksemad ning põllumajandussüsteem saab hästi toimida vaid tingimusel, kui nad ise aktiivselt parendamise sekkuvad. Seetõttu jõuti äratundmisele, et esmalt on vaja luua inimväärseid elutingimused ka töölistele.

Nõnda kohtab Šotimaal ringi sõites sage li suuremate maamõisate ja losside vahetus

²³ A. Tering, Göttingeni ülikool ning selle osa Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemises XVIII sajandil ja XIX sajandi algul I. – Keel ja Kirjandus 1987, nr. 9, lk. 563.

²⁴ A. Tering, Göttingeni ülikool ning selle osa Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemises XVIII sajandil ja XIX sajandi algul II. – Keel ja Kirjandus 1987, nr. 10, lk. 622–623.

²⁵ Ingl. *improvement*, sks. *die Verbesserung* võiks eesti keelde tõlkida kui parendamine, paremaks muutmine, täiustamine. Sõna parandamine tunduks kohmakam ja tähistaks mingi eseme või asja terveks tegemist.

²⁶ The New Penguin History of Scotland, lk. 290.

²⁷ Meie kultuuriruumis viisid samasugust protsessi läbi näiteks A. W. Hupel ja W. C. Friebe.

²⁸ A. Broadie, The Scottish Enlightenment, lk. 38–39.

läheduses 18. sajandil rajatud nn. farmiasulaid. Need kujutavad endast regulaarse planeeringuga ja ühtlustatud arhitektuuriga väikseid asulaid, mis kavandati mõisafarmi ja -vabrikute töölistele. Kompleksi kuulusid veel kirik, administratiivhoone, koolimaja ja poed. Olgu siinkohal mainitud, et paljude mõisasulade kavandite autoriteks olid amatöörarhitektidest aadlikud, tuntuim nende seast ehk *sir* John Sinclair Ulbsterist, kes kavandas uue linna Thurso Caithnessis.²⁹

Rohkesti leiab selliseid asulaid Aberdeenshire's: 1750. aastal asutatud New Keith (rajjajaks lord Deskford), 1763. aastal Laurencekirk (lord Gardenstone), 1776. aastal Huntly (Gordoni hertsog).³⁰

Meie kultuuriruumis saab samasugune protsess alguse 1792. aastal Riias asutatud Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi (LÜÖS) tegevuse kaudu, mis võttis paljuski eeskuju 1753. aastal loodud Londoni Kuninglikust Põllumajanduse Seltsist,³¹ kus Šoti aadlkonna edumeelsus oli juba üldtuntud. Sarnaselt Šoti "sotsieteediga" ühinesid põllumajandusorganisatsiooniga need aktiivsed baltisaksa aadlikud, kes tundsid tõsist huvi oma maa parendamise vastu. Seltsi põhikirjas püstitati ülesanne edendada "kõikide provintsi seisuste – aadli, õpetlaste, kodanluse ja talurahva üleüldise heaolu".³² Nagu seltsi perioodilistest väljaannetest selgub, ei piiratud ainuüksi põllumajandusega, vaid tõsisemalt hakati huvi tundma ka loomakasvatuse, jahinduse, aianduse, tervishoiu, ehituse jpm. vastu.³³ LÜÖS asus algusest peale täitma kommunikatiivseid ja informatiivseid funktsioone, vahendades Euroopa uusimat teadusmõtet. Sotsieteedi esimeseks sekretäriks valiti juba eespool mainitud Göttingeni ülikooli haridusega Wilhelm Christian Friebe. Tema sulest on ilmunud mitmekülgset Liivija Eestimaad kajastavad ülevaateid ning

parendamise ettepanekud. Friebele järgnes šoti juurtega mitmekülgset andekas Andreas von Löwis of Menar, kelle sekretäriks oleku ajal tõstus 1814. aastal ka Liivimaa talupoegade eluasemete parendamise teema.³⁴

Aktiivsem huvi põllumajanduse ja loodusvaatluste vastu andis tugeva tõuke ka Inglise vabakujundusliku maastikupargi väljakujunemisele. Ühe entusiastlikuma põllumajanduse parendaja, juristi ja esteetiku lord Kamesi 1774. aastal ilmunud teoses "The Gentleman Farmer" sisaldub idee, et põllumajanduse parendamise katsed kanduvad üle ka esteetikasse: maastikku võetakse kui laboratooriumi, kus tuleb hoida tasakaalu looduse stiihia ning inimhõimuse sekkumise vahel.³⁵

Sellest võib järeldada, et osaliselt võlgneb Inglise stiilis vabakujunduslik park oma

29 *Sir* John Sinclair oli ka mitmekõitelise sarja "Statistical Accounts of Scotland" (Edinburgh, 1791–1799) koostaja. Sarjas annab ta detailse ülevaate Šotimaa iga piirkonna eluolust, eriti majanduslikust, haridus- ja kirikuelust. Sinclair sõnastas ka "statistilise" meetodi tähenduse kui "õnne hulga", võimaluse teha kindlaks, kui õnnelikud on riigi kodanikud ning mida tuleks teha tulevikus olukorra parandamiseks.

30 I. Shepherd, Aberdeen and North East Scotland. Exploring Scotland's Heritage. Crampain: The Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Scotland; Edinburgh: Her Majesty's Stationery Office, 1996, lk. 48.

31 K. Martinson, Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteed kui teadusorganisatsioon. – Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteed 200, lk. 47–66.

32 EAA, f. 1185, n. 1, s. 16, l. 2.

33 1808–1811 avaldati 22 vihikut "Oekonomisches Repertorium für Livland"; 1812.–1825. a. ilmus 9 köidet "Neueres ökonomisches Repertorium für Livland".

34 A. Viires, Esimene katse Eesti taluelamuid parandada. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXV. Tallinn: Valgus, 1971, lk. 55–81; E. Tohvri, Liivimaa taluelamute parendamisest. – Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2. Arhitektina Liivimaal. Koost. J. Maiste, K. Polli, M. Raisma. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, lk. 387–406.

35 M. Glendinning, A. MacKechnie, Scottish Architecture. London: Thames & Hudson, 2004, lk. 100.

maalilise üldilme tänu põllumajanduse eksperimentidele, mis soosisid aktiivset huvi maastikukujunduse ja -esteetika vastu. Kui 18. sajandi teisel poolel levis Inglise stiilis vabakujunduslik park koos pitoreskse esteetikaga Mandri-Euroopasse, hakkasid romantikud selles nägema kohta, kuhu saab unistuslikult reaalsuse eest põgeneda. Samas tähistas Inglise stiilis park valgustajate jaoks paremat reaalsust, mida on võimalik inimkätega luua. Tasub rõhutada, et kunstiteos omandab erinevaid tähendusi erinevate ideoloogiate kontekstis, mistõttu saab ka Eestis 18. sajandi lõpul – 19. sajandi alguses rajatud Eesti mõisahoonete ja -parkide tõlgendamisel lähtuda kas siis valgustuse või romantismi ideoloogiatest, sh. Jean-Jacques Rousseau vaadetest.

Sobiva paralleeli võib tõmmata arhitekt Johann Wilhelm Krause loodud maastikukujundustega Liivimaa mõisates. Näiteks 1785. aastal parun von Delwigile kuuluvas Adsel-Neuhofi (Jaunmuiza) mõisas lõi asjaarmastaja kunstaednikuna tegutsenud Krause tüüpilise nn. *ornamented farm*'i, “kus olemasolevad põllumajanduslikud alad viidi sobivaid taimi juurde istutades ning lehtlaid, murunõlvu ja veesilmi rajades harmoonilise kooskõlla kunstipäraselt kauniga”.³⁶ Ka edaspidi jääb Krausele südamelähedaseks arhitektuuri ja põllumajanduse, kõrgete ideaalide ning elupraktika omavaheline seostamine. Seda kinnitab ka tema valimine Tartu ülikooli majanduse, tehnoloogia ja tsiviilehituskunsti professoriks.

Šotimaa edenes ka majanduslikult väga kiiresti. Näiteks 18. sajandi teisel poolel kasvab Šoti ülemerekaubanduse käive enam kui 300 protsenti, tunduvalt kiiremini kui Suurbritannia Inglismaa osas.³⁷ Majanduslikku ja tööstuslikku edukust aitasid oluliselt tõsta kommunikatsioonivahendite – uute teede ja

sildade, majakate – rajamine ning masinate konstruksioonide täiustamine tööstuses. Muuseas töötas palju šotlasi alates 18. sajandi lõpust St.-Peterburgi sildade konstruktoritena ja metallitööstuse eesotsas.³⁸

Siinkohal tuleks kindlasti märkida ka Clyde'i jõe orgu rajatud võimas puuvilla- ja tekstiilitööstus New Lanark. Kompleksi ehitust alustati 1785. aastal David Dale'i juhtimisel, kelle koostööpartneriks sai kuulus šoti leidur Richard Arkwright. 19. sajandi alguses külastas kompleksi Vene suurvürst Nikolai (hiljem Nikolai I) koos abikaasaga.³⁹ Keisrina oli Nikolai I üks prioriteete käivitada Vene impeeriumis edukas tekstiilitööstus. Üks kompleksidest rajati Narva, kus töötas terve 19. sajandi vältel ja 20. sajandi alguses rida tippspetsialiste Šotimaalt.⁴⁰

Valgustusajastu linn kui monument

Kuigi 18. sajandil nautisid maamõisad veel oma kõrgeimat staatust, olid paljud maaadlikud huvitatud endile ka linna maja ehitamisest. Selles väljendus soov viljelda justkui kaht elulaadi: mehelikule ja rustikaalsele mõisaelule vastandus naiselikum linnakodu. Ühtlasi paelus aadlikke võimalus elada aktiivsemat ühiskondlikku elu ja võtta osa erinevate sotsietetide ning ühingute tegevuse

³⁶ G.-H. Vogel, Maastikupark. – Johann Wilhelm Krause 1757–1828, lk. 311.

³⁷ The New Penguin History of Scotland, lk. 287.

³⁸ J. Howard, S. Kuznetsov, Scottish Architects in Tsarist Russia. – History Today 1996, Vol. 46 (2), lk. 35–41; Robert Fultoni teos “A Treatise on the Improvement of Canal Navigation” (1796) kujunes oluliseks käsiraamatuks St. Peterburgi esimeste metallist sildade rajamisel üle kanalite. Charles Gascoigne oli esimene, kes pani aluse Venemaa metallitööstusele.

³⁹ The Story of New Lanark. Lanark: New Lanark Conservation Trust, 2006, lk. 11.

⁴⁰ Dundee City Archive and Record Centre, GD/XII3/1/1-21.

sest. Šotimaal andis see protsess tõuke planeerida Edinburghi täiesti uus linnaosa, kuhu saaks elama asuda eelkõige aadelkond ning jõukam keskklass.

Valgustatud klassitsismiajastu korra ja selguse ideaal väljendus linnaplaneerimise põhimõtetes kahel erineval viisil: esiteks, kas vana tänavavõrgustiku rekonstrueerimises regulaarseteks ja korrapärasteks kvartaliteks koos avalike platside ja väljakutega, või võimaluse korral täiesti uue linnaosa rajamises lahus vanast linnatuumikust. Viimase parimateks näideteks Šotimaal on Edinburghi New Towni linnaosa ning New Lanark (juba nimetused viitavad uuele planeeringule), kus taheti selgelt vastanduda vanale, luua täiesti omaette paiknev nn. ideaallinn. Eeltoodu kinnitab, et kuigi valgustusajastu üks läbivaid põhimõtteid oli seisustevaheliste piiride kaotamine, säilis linnaplaneerimise ideedes hierarhiline ülesehitus veel kaua.

Edinburghi linna parendamise ettepanekuid tehti mitmeid, kuid uue linnaosa lõpliku versiooni töötas 1766. aastal välja James Craig. Tema esimeses kavandis mõjub tänavate ja kvartalite jaotus kui Briti lipp – kaks ristuvat peatänavat ja kaks suurt radiaaltänavat lõikavad diagonaalidena läbi korrapäraselt kavandatud kvartalite.⁴¹ Craigi poliitiliselt liiga radikaalse sõnumiga linnaplaan ei leidnud toetust ning selle asemel teostus tema teine, paralleelsete peatänavate võrgustikuga versioon, kus uniooni Inglismaaga hakkasid väljendama peatänavate nimed. Need valiti Hannoveri kuningakojale meelepäraselt: George Street, Queen Street, Princess Street. New Towni idapoolsele küljele kavandati St. Andrews'i ning läänepoolsele küljele Charlotte'i väljak – sümbolne side Šotimaa kaitsepühaku ja Hannoveri dünastia vahel. Visuaalselt huvitav on ka lõpptulemus: maapinna reljeefist tingituna kõrgemal platool paiknevalt George Streetilt avaneb vaade üle

Firth of Forthi kiillahe Fife'i maakonnale (sümbolsest Briti kuninga pilk üle Šotimaa) ja Princess Streetilt pitoreskne vaade üle roheline Nor' Lochi oru vanalinnale ning kindlusele, tuletades värsketele linnakodanikele meelde nende ajalugu ja juuri.

Kuigi iga kvartali ehitised projekteeris erinev arhitekt, suudeti kehtestatud ehituseadustega hoida Francis Hutchesoni sõnastatud valgustatud klassitsismi aegset esteetiliselt ideaali – ühtsus mitmekesisuses.⁴²

Edinburghi linnavalitsuses tõusis pärast New Towni plaani kinnitamist päevakorda arutelu ehitusmaterjalide üle. Kui iga tellija eelistab erinevaid materjale ning viimistlusviise, saaks tulemus väga ebaühtlane. Nõnda võttis linnavalitsus vastu otsuse, et seda saab reguleerida New Towni peamise finantseerija, pankur *sir* William Forbes of Pitlago vahendusel, kes annab ehituslaenu vaid tingimusel, et järgitaks ettenähtud ehitusmaterjalide, fassaadijooniseid ja viimistlusviiside.⁴³ Vahemärkusena olgu öeldud, et Šotimaa niiskes kliimas ehitisi üldiselt ei krohvita, mistõttu meie kultuuriruumis leiduvate hallikasvalgete klassitsistlike hoonetega harjunud silmale on esialgu üsna võõrastav näha tumehallist graniidist või beežikaspruunidest liivakiviplakkidest laotud klassitsistlikke fassaade.

Valgustusajastu linnaplaneerimise idee kavandada täiesti eraldi asuv uus linnaosa leidis kajastamist ka maalikunstis. Mitmed tolleaegsed Šoti kunstnikud maalisisid Edinburghi vaa-

41 A. Lewis, J. Lowrey, James Craig: Architect of the First New Town of Edinburgh. – Architectural Heritage: The Journal of the Architectural Heritage Society of Scotland 1995, Vol. V, lk. 40–49.

42 The Scottish Enlightenment: An Anthology. Ed. A. Broadie. Edinburgh: Canongate Classics, 1997, lk. 203–222.

43 R. Macinnes, Robert Adam's Public Buildings. – Architectural Heritage: The Journal of the Architectural Heritage Society of Scotland 1993, Vol. IV, lk. 10–22.

teid, rõhutades selget erinevust uue ja vana linnaosa vahel. Kõige veenvamalt teeb seda Alexander Nasmyth oma maalil “Edinburgh, from Carlton Hill” (1825), kus esiplaanil näeme päiksesäras helendavat korrapärast New Towni hoonestust, millele on vastandatud pilve all varju jääv hallikas vana linnaosa.

Nasmythi joonistuskooli õpilasest Hugh William Williamsist kujunes tuntud topograaf-maalikunstnik, kes rändas aastail 1816–1818 Kreekas ja Egeuse mere saartel. 1820. aastal toimunud isikunäitusel Edinburghis vaimustas ta kaasmaalasi sellega, et leidis visuaalset sarnasust Korintose lahe ääres paikneva Ateena ning Firth of Forthi kaldapealsel asuva Edinburghi vahel.⁴⁴ Võrdluse ideed toetas romantismi ideoloogia, mis armastas “vabadust ihkavaid kommuune”, kust peegeldus romantikutele kirge ja dünaamilisust. Sellisteks ideaalseteks maadeks tõusid Šotimaa, Šveits ja Kreeka.⁴⁵ 19. sajandi alguses sai Edinburgh endale hüüdnime Põhjamaine Ateena või Kaasaegne Ateena. Nimetusele vastas ka linna sisuline mõõde, sest tänu Edinburghi valgustajate ringile saavutas linn rahvusvahelise tuntuse teadus- ja vaimuelu keskusena.

Šoti arhitektuuri geenius Robert Adam

Robert Adam sündis 1728. aastal tunnustatud šoti arhitekti William Adami paljulapselisse perre teise pojana. Ta sai Edinburghi ülikoolis oma aja kohta parima klassikalise humanitaarhariduse ning kuulus ka Edinburghi valgustajate ringkonda. Tänu sellele loetakse R. Adamit üheks avarapilgulisemaks ja mitmekülgsemalt haritud arhitektiks 18. sajandil.⁴⁶

1754.–1758. aastani viibis Robert Adam Itaalias oma *Grand Tour*’il. Roomas sai ta lähedaseks sõbraks nii Giovanni Battista Piranesi kui Charles-Louis Clérisseauga. Seda

sõprust kinnitab ka Piranesi 1762. aastal ilmunud joonistuste kogu “Il Campo Marzio dell’Antica Roma”, mille ta pühendas R. Adamile.⁴⁷ Clérisseauga koos külastas Adam 1754. aastal Napolit ja Herculaneumi ning 1757. aastal tehti ühine väljasõit Dalmaatsiasse, Spalatosse, et üles mõõta Diocletianuse palee varemeid. Need joonised avaldas R. Adam 1764. aastal (“Ruins of the Palace of Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia”).

Milles väljendub Robert Adami arhitektuuriesthetika ja tema originaalsus? Kõige parema ülevaate sellest annab vendade Adamite publikatsioon “Works in Architecture of Robert and James Adam”.⁴⁸ Üldtuntud on selle kirjutise põhjal R. Adami arhitektuuri kredo tabada ja jäädvustada liikumismuljet, mida on arhitektuurikäsitlustes hakatud nimetama ka pitoreskseks klassitsismiks.

Vennad Adamid võrdlesid oma essees ehitise üldmuljet maastikuga, mille pinnavorimide vaheldumine peaks olema üle kantav ka hoone arhitektuurile. Seda saab tekitada ehitise osade eendumise ja taandumisega, klassikalise fassaadidekoori elementide varieerimisega. Siseruimide planeerimisel tuleks ruumiprogrammis lähtuda erinevatest geomeetrilistest vormidest, nagu ringist-ro-

⁴⁴ M. Glendinning, R. MacInnes, A. MacKechnie, *A History of Scottish Architecture: From the Renaissance to the Present Day*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996, lk. 170–173.

⁴⁵ M. Bernal, *Race, Class, and Gender in the Formation of the Aryan Model of Greek Origins*. – *Unpacking Europe: Towards a Critical Reading*. Eds. S. Hassan, I. Dadi. Rotterdam: NAI Publisher, 2002, lk. 29.

⁴⁶ J. Fleming, *Robert Adam and his Circle in Edinburgh and Rome*, lk. 6.

⁴⁷ J. Fleming, *Robert Adam and his Circle in Edinburgh and Rome*, lk. 36.

⁴⁸ R. and J. Adam, *The Works in Architecture of Robert and James Adam, 1773*. Vendade Adamite väljaanne ilmus rööbiti prantsuse keeles.

tundist, ovaali- või ellipsi-, ruudu- või ristkülikukujulistest ruumidest. Seinud saab liigendada ümarkaarsete poolsfääriliste niššide ja sammastikuga.

Sageli on Adam projekteerinud keerdtrappe (kuulsaim Culzeani kindluses) ning pidulikke rotundilaadseid esinduslikke saale, kus seinad on jaotatud mitmesse ossa – väiksem tambuur suurema ringi sees ja tambuuri maalitud petiktermaknad, mis omakorda loovad illusionistliku ruumiefekti.

Teiseks juhivad vennad Adamid tähelepanu lagede kujundusele, tuues välja, et rangelt sektsioonidesse jagatud laed, eriti sügavate peegelvõlvide ja plafoonidega, mõjuvad liiga süngelt ning raskepäraselt. Siinkohal demonstreerib R. Adam oma asjatundlikku antiigiharidust, selgitades, et sellised üledekoreeritud ja kassetidesse jagatud laed olid Vana-Roomas vaid ühiskondlike hoonete eeskodadel ning peasaalides. Seevastu avalike termide interjööride, rääkimata Vana-Rooma elamute (*domus*'te) lagede kujundus oli tunduvalt kergem ja lihtsam, sest oluliseks peeti ruumide inimhõõtmelisuse ning vaateulatusega arvestamist.⁴⁹ See kirjeldus aitab paremini mõista, miks Robert Adami sisekujundustes on ruumidel üldiselt lamedad ja madalreljeefse stukitööna teostatud laed.

Kui pitoresksuse mõiste R. Adami loomingu iseloomustamiseks on pärvinud pea alati mainimist, siis esseed lugedes selgub, et Adamite paari olulist uuendusideed pole arhitektuurikirjanduses piisavalt rõhutatud. Samas võib just neid pidada oluliseks valgustusajastu arhitektuurimõtte mõistmisel. Nimelt kuulutasid vennad Adamid endid sõltumatuks Prantsuse ehitustraditsioonist ning leidsid kasulikuma olevat kõigest prantsusepärast "veidikesekski puhata". Selle asemel tasuks rohkem arvestada oma maa traditsioonide ja harjumustega.⁵⁰ Illustreerivaks näiteks toovad nad hertsog Northumberlandi

dile kavandatud Syon House'i põhiplaani, mida aluseks võttes kirjeldatakse inglaste ja prantslaste erinevaid elulaade. Näiteks ei saanud Prantsuse lossides-mõisates esindussaalid edasi liikuda söögisaali. Einestamiseks oli mõeldud eraldiseisev ruum. Samuti ei pööranud prantslased söögisaali dekoreerimisele suuremat tähelepanu, sest kohe pärast söömaaega lahkuti lõbustusteks ette nähtud salongiruumidesse. Seevastu Inglise traditsiooni kohaselt (ja mainides ära ka kahe maa kliimaatilisi erinevusi) on söögisaal mõtteline jätk esindus- ja vastuvõturuumidele. Söögisaalis istutakse ühiselt koos tunduvalt kauem, arutletakse riigi poliitika ja ühiskonnaelu üle. Järelikult tuleks söögisaali sisustamisele pöörata erilist tähelepanu ning luua seal ka vastav meeoleolu. Selleks tarbeks on söögisaali seintele oluline riputada maale ning seinaniššidesse paigutada skulptuure, ruumi kavandada postamendid büstide tarvis – kõik selleks, et luua söögisaalis intellektuaalseks vestluseks vajalikku vaimset atmosfääri. Daamidele sisustas Adam omaette salongid-elutoad või galerii, kuhu ei kostaks meeste mõnikord üsna valjuks muutuvad vaidlused.⁵¹

Kuna Robert Adam oli tugeva antiikarheoloogilise taustaga klassitsist, siis esitas ta väljakutse senini ainuautoriteedina püsinud Andrea Palladio loomingulisele pärandile ning seda liini jätkavate neopalladionistide (William Kenti, Richard Boyle'i e. lord Burlingtoni) tegevusele. Adamid hoiatavad oma kirjutises Palladio pimesi matkimise eest. Olles läbi analüüsinud Vana-Rooma ehitised ja renessansiajastu arhitektide eeskujud, ei karda nad ka

49 R. and J. Adam, *The Works in Architecture of Robert and James Adam*, lk. 47.

50 R. and J. Adam, *The Works in Architecture of Robert and James Adam*, lk. 47–48.

51 R. and J. Adam, *The Works in Architecture of Robert and James Adam*, lk. 47–48.

välja pakkuda paremaid lahendusi.⁵² See on valgustusajastu üht juhtmõtet – parendamise ideed – arvestades esimesi katseid antiigipärand kriitilise pilguga üle vaadata ning vajaduse korral paremaks muuta.

Seda mõtteviisi toetas omakorda suur huvi antiikarheoloogia vastu. Uute arheoloogiliste leidude põhjal avastati ühtäkki, et ajalooliselt pole olemas olnud üht ja ainuõiget antiigieskujut, vaid palju erinevaid. Antiigipärandis hakati nägema kohalikke variatsioone, mida omakorda toetas Euroopas kujunema hakkav ajaloolise relativismi mõiste, vabastades kõik kohalikud arhitektuurid antiigitraditsiooni otsimise ja järgimise survest. Ka Robert Adami loodud interjööri lahendused taotlevad nn. integreeritud tervikut, kus alates lae-, seina-, kamina- ja põrandakujundusest, lõpetades mööbli, vaipade, lauanõude ja pisidetailidega peab valitsema ühtsus. See on omamoodi valgustusaja loojanatuuri sisemine vajadus organiseerida ruumi enda ümber, süstematiseerides kõik detailid eraldi, kuid paigutades nad ühtsesse kompositsioonilisse tervikusse.

18. sajandi teise poolel loodud sisekujundustes kerkib üles küsimus, kui erinevad on Louis XVI ja Robert Adami stiil teineteisest? Kahe stiili eristamine on peavalu valmistanud sisekujundajatele-restauraatoritele, kuna mõlemal on ühine algallikas – Vana-Rooma kunstiarheoloogia ja sellele tuginevad uurimistööd. Siinkohal tasub rõhutada, et üheks võtmeisikuks nende stiilide väljakujunemisel on Clérisseau, kes 1768. aastal Pariisi saabudes tutvustas seal oma õpilase ja sõbra Robert Adami töid, sh. François-Joseph Bélanger'le, kellest sai hiljem üks olulisemaid Louis XVI stiili viljelejaid.⁵³ Suurbritannias oli Adami stiil oma populaarsuse tipul ning on tõendeid, et Pariisis hakkasid just need Suurbritannia-meelsed kõrgaristokraadid (vastandades endid Prantsuse absolutis-

mile või toetades hugenotte) eelistama oma kodude rekonstrueerimist uues arabeski ehk etruski stiilis.⁵⁴

1770. aastate keskpaigast kujunes välja Adami nn. monumentaalse klassitsismi stiil.⁵⁵ Kompositsiooniliselt iseloomustab seda keskteljele paigutatud kupliga peasaal, mida on märgata kas hoone esi- või tagafassaadil poolümara väljehitise kaudu. Teiseks ilmestavad esifassaadi sageli läbi korruste ulatuvad suured Veneetsia aknad. Nende kohale on kujundatud triumfikaartena mõjuvad petikarkaadnišid, luues fassaadil piduliku ja mõjuva üldmulje. Vennad Adamid kirjutasid oma publikatsioonis, et see idee pärineb Diocletianuse paleest Spalatos ning Robert Adam rakendas eelkirjeldatud võtteid sageli oma ühiskondlike hoonete fassaadilahenduste juures (näiteks Register House'i ja Edinburghi ülikooli peahoone kujunduses).⁵⁶

Tänapäeval toimub Šoti arhitektuuriajaloolaste ringis aktiivne diskussioon Adami loomingu interpreteerimise üle. Tema loomingus saab eristada Inglise tellijaskonnale mõeldud kavandeid ning Šotimaal projekteeritud, kusjuures on välja toodud ka erinevusi Šoti eri piirkondade, näiteks Highlands'i või Bordersi maakonda kerkinud näidete vahel.⁵⁷ Põhjuse R. Adami loomingu ümberhindamiseks annab taas tugevnev šoti rahvuslik iseseisvumispüüd

52 J. Summerson, *The Unromantic Castle and Other Essays*. London: Thames & Hudson, 1998, lk. 183–184.

53 *Encyclopedia of Interior Design*. Ed. J. Banham. Vol. 1. London, Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 2002, lk. 279–280.

54 *Encyclopedia of Interior Design*, lk. 12–26.

55 R. Macinnes, *Robert Adam's Public Buildings*, lk. 10–22.

56 R. and J. Adam, *The Works in Architecture of Robert and James Adam*, lk. 63–64.

57 C. McKean, *Scottish Architecture. – Architectural Heritage: The Journal of the Architectural Heritage Society of Scotland 2005*, Vol. XVI, lk. 107–109.

ning oma maa ajalooliste suurkujude loomingu tuginedes üritatakse soiku jäänud rahvuslikkust taas üles äratada.

II. Šoti kultuur ja Katariina II

Eespool märkisin, et Šoti ülikoolid tõusid kõrgele rahvusvahelisele tasemele loodusteaduste ja meditsiini vallas. Küllap sellepärast valis juba Peeter I endale ihuarstiks šotlase dr. Ershine'i. Ka Jelizaveta Petrovna ja Katariina II usaldasid end šotlastest arstide hoolde. Lisaks teenis Vene sõjaväes ja laevastikus kõrgetel kohtadel mitmeid šotlasi. Tuntuim nendest oli Katariina II valitsusajal Balti sõjalaevastiku admiraliks tõusnud šoti päritolu Samuel Greigh, kes hukkus 1788. aastal merelahingus ja kelle põrm on maetud Tallinna toomkirikusse.⁵⁸

Arhitektuuriideede levik Euroopa eri osadesse võib teinekord toimuda läbi ootamatute kunstikanalite. Ajalooliselt on teada fakt, et Vene keisrinna Katariina II tellis Wedgewoodi portselanivabrikust 1770. aastate alguses suure lõunaserviisi, mis koosnes enam kui 950 esemest, kusjuures igale neist oli käsitsi peale maalitud erinevad stseenid inglise maamajadest, linnavaadetest, maastikest ja *folly*'dest ehk maastikus paiknevatest veidratest arhitektuuriobjektidest.⁵⁹

Katariina II suur vaimustus Inglise vabakujunduslikust pargist kasvas üle tõeliseks anglomaaniaks, nagu ta seda ühes oma kirjas Voltaire'ile tunnistas.⁶⁰ Üsna pea avastas ta enda jaoks ka Robert Adami loomingu. Keisrinnal olid olemas kõik R. Adami publikatsioonid ning eriti sügava mulje jättis talle Adami poolt ümber ehitatud Kedleston Hall Derbyshire's.

Vene uuemad käsitlused tõstavad esile olulise arhitektuuriparadigma muutuse Katariina II valitsusajal. Kuna keisrinna pidas end suureks arhitektuurihuviliseks, siis hakkas ta alates 1770. aastate lõpust arutlema senise

Itaalia–Prantsuse arhitektuuritraditsiooni ainuvalitsemise üle Vene Kunstiakadeemias ning avaldas oma kunstinõunikule Friedrich Melchior Grimmile soovi pöörduda edaspidi Briti eeskujude poole, pidades eelkõige silmas Robert Adami loomingu.⁶¹ Katariina II-le ei meeldinud Talvepalee ja Tsarskoje Selo suveresidentsi liiga paraadlikult kõledad ja ebamugavad ruumid. Nõu küsimise peale, kuidas ja millises stiilis oleks võimalik neid ruume ümber ehitada, soovitas Katariina II kunstiline nõustaja Clérisseau kirjavahetuses keisrinnale oma sõbra Robert Adami laadis sisekujundust. Samuti tundis Clérisseau šoti päritolu arhitekti Charles Cameroni, kellega ta oli Roomas kohtunud.⁶²

Üheaegselt Venemaale kutsutud Cameronilt ja Giacomo Quarenghilt ootas valitsejana Robert Adami laadis loomingu. See aga andis tugeva impulsi vene arhitektidele, kelle hulgast kasvas välja terve koolkond Adami stiili austajaid ja järgijaid: Nikolai Lvov, Juri Felten, Ivan Starov, Fjodor Demertsov.⁶³

Katariina II kutsus ka Clérisseaud korduvalt St.-Peterburgi, kuid see sõit ei saanud teoks. Clérisseau saatis 1773. aastal Katariina II-le ühe oma Rooma maja ehk termi visanditest, mida Venemaal ei teostatud. Kuid huvi Clérisseau loomingu vastu säilis, sest 1779.

58 S. Mäeväli, Matustest ja hauatähistest Tallinna toomkirikus. Tallinn: Morgan Studio, 2004, lk. 37–38; Seal asub ka kaunis klassitsistlikus stiilis G. Quarenghi kavandi järgi teostatud Greighi sarkofaag.

59 Encyclopedia of Antiques. Ed. R. Klein. London: Phoebus, 1976, lk. 82. See kollektsioon asub Petrodvoretsi lossi kogus.

60 I. Rae, Charles Cameron, lk. 40.

61 С. О. Кузнецов, Вильям Гесте. – Зодчие Санкт-Петербурга XIX – начало XX века. Сост. В. Г. Исаченко. Санкт-Петербург: Лениздат, 2000, lk. 124–125.

62 Г. К. Козьян, Чарлз Камерон. – Зодчие Санкт-Петербурга XVIII века. Сост. В. Г. Исаченко. Санкт-Петербург: Лениздат, 1997, lk. 645–647.

63 С. О. Кузнецов, Вильям Гесте, lk. 124.

aastal omandas Katariina II oksjonil Clérisseau suure joonistuste kogu, mis sisaldas üle 1170 kavandi.⁶⁴

Charles Cameron (1745–1812)

1779. aastal saabus Charles Cameron Vene keisrinna Katariina II kutsel Peterburi. Cameron oli pärit Šoti mägismaalt ning ta kuulus end šotlaseks ja jakobiidiks, kes on koolitatud antiikmaneeris arhitekt-sisekujundajaks.⁶⁵ Ta oli viibinud ka Roomas, kuhu läks parandama ja lõpetama lord Burlingtoni *Fabbriche Antiche*'i ehk Rooma termide jooniseid. Temalt oodati, et ta kujundaks Robert Adami stiilis ümber Katariina II eraruumid Tsarskoje Selo suveresidentsis ning rajaks Vene keisrinna ehtsas Inglise stiilis pargi.

Milline oli Charles Cameron võrreldes teiste oma kaasaegsete arhitektidega, kes teenisid Katariina II arhitektuurihuve? Esiteks tituleeris Cameron end eneseteadlikult arhitektiks ja teiseks oli tal ette näidata 1772. aastal ilmunud raamat “The Baths of the Romans Explained and Illustrated, with the Restorations of Palladio Corrected and Improved” (paralleeltekstiga inglise ja prantsuse keeles). Alates 18. sajandi keskpaigast sai tõsiseltvõetava arhitekti elukutse juures määravaks vähemalt üks erialane, soovitatavalt antiikarhitektuuri käsitlev publikatsioon,⁶⁶ kus arhitekt tutvustaks oma loomingulisi põhimõtteid ja näitaks *Grand Tour*'il omandatud antiikarhitektuuri alaseid teadmisi. Üks versioon tekstist pidi kindlasti olema prantsuskeelne, tagades sellega rahvusvahelise leviku. Võiks öelda, et mitte niivõrd projekteeritud ehitised, kui võrd publikatsioon mõjutas arhitekti karjääri ning tagas talle vajaliku loomingulise vabaduse ning soodsad lepingud kuningakodades.

Kaasaegsed kutsusid Cameroni “poet-arhitektiks”, milles avaldub tunnustus tema mitmekülgsel isiksusel. Saabudes Vene-

maale, tõi Cameron endaga kaasa suure raamatukogu – enam kui 4000 teost –, mille hulgas leidsid olulisemad antiikautorite teosed ning enamik Lääne-Euroopas ilmunud arhitektuuriajaloo ja -teoria alaseid väljaandeid. Seda raamatukogu kasutasid paljud Cameroni ümbritsenud asjahuvilised. Kui Cameron 1812 suri, toimus veel samal aastal oksjon, kus müüdi maha kogu tema raamatukogu. Vene Riiklikus Raamatukogus säilitatakse kataloogi, mis koostati enne oksjoni. Peale selle jäi Cameronist maha ka suur kollektsioon jooniseid ning visandeid. Need rändasid koos Cameroni pojaga Londonisse.⁶⁷ 1822. aastal hakati nende vastu taas huvi tundma, sest aasta varem oli seoses tulekahjuga hävinud osa Cameroni loodud interjööri. Tollane Vene suursaadik Londonis, Christoph von Lieven ostis Cameroni pojalt tagasi osa jooniseid ja saatis Venemaale, kus arhitekt Vassili Stassov kasutas neid endiste ruumide taastamisel. Neid kavandeid hoitakse praegu Peterburis Ermitaaži kogus.

Venemaale saabudes nappis Cameronil vajalikke oskustöölisi. Nii keeleprobleemi kui arhitekti nõudlikkuse tõttu ei sobinud kohalikud ehitajad ning Cameroni initsiatiivil avaldati 1784. aastal ajalehes “Edinburgh Evening Courant” üleskutse, et Venemaale vajatakse ehitusalaseid oskustöölisi. Sellele kutsele vastas ligi 70 meest. Kohale purjetanud seltskond paigutati elama Tsarskoje Selo lähedal asuvasse Sofia külakesse, kus nende tarvis planeeriti omaette elukvartal. Seega on just Cameronil suur panus Šoti (või laiemalt

⁶⁴ Encyclopedia of Interior Design, lk. 279.

⁶⁵ “Scottish by nationality and Jacobite by persuasion, great designer trained in antique manner.” (I. Rae, Charles Cameron, lk. 24.)

⁶⁶ J. Fleming, Robert Adam and his Circle in Edinburgh and Rome, lk. 46.

⁶⁷ Г. К. Козьян, Чарлз Камерон. – Зодчие Санкт-Петербурга XVIII века, lk. 644–645.

Briti) arhitektuurikoolkonna alusepanemisel St.-Peterburgis.⁶⁸ 19. sajandi esimesel poolel tõusid sellest kogukonnast esile šotlased William Hastie, tulevase keiser Aleksander I valitsusaja üks olulisemaid arhitekte, ning neogooti stiili sissetooja Vene arhitektuuri Adam Menelaws.

Charles Cameroni originaalne meistriteos on tema antiikuringute teemaga kattuv Külmade saunade ehk termide kompleks Tsarskoje Selos. Saunatraditsioon on vene rahval sajandeid olnud au sees. Kui valgustusajastul hakati suuremat tähelepanu pöörama hügieeni- ning tervishoiuprobleemidele, kujunes termidest omamoodi ajastu arhitektuuri-sümbol. Cameron kavandas Termide kompleksi tervikliku kultuuritemplina, kus alumisel korrusel asusid ahhaattoad ning ülaosa kujundati joonia stiilis sammasgaleriina. Sinna paigutati Katariina II-le 30 olulisema filosoofi büstid. Keisrinna oli originaalse Külmade saunade kompleksiga väga rahul ning suure tunnustusena arhitekti tööle hakkas kompleksi galerii kandma *Камеронова галерея* nime.

Cameron suutis täita ka Katariina II soovi intiimsemate ja mugavamate ruumide järelle Tsarskoje Selo suveresidentsis. Kagupoolses tiivas alustas ta ruumide ümberehitust ning kaotas sisekujundusest ära Rastrelli poolt nõnda armastatud raskepärased kullatud stukk-kaunistused. Katariina II ameti- ja eraruumidest kujunes Adami stiilis kunstiline tervik. Näiteks Neljandas, arabeskidega kaunistatud ruumis võttis keisrinna vastu välisdiplomaate; Höbedases kabinetis tegeles korrespondentsiga. Roheline söögituba matkis ligilähedaselt Robert Adami laadi ning Katariina II magamistuba sai heledama värvigamma, mis muutis ruumi tunduvalt naiselikumaks.

Pärast tulevase keiser Aleksander I sündi kinkis õnnelik vanaema Katariina II oma po-

jale Paulile ning tolle abikaasale Maria Fjodorovnale Tsarskoje Selost lõuna poole jääva maatüki Slavjanka jõe ääres. Sinna kavandas Cameron Rooma termide põhiplaanist inspireerituna palee ning selle ümber suurejoonelise Inglise stiilis pargi koos antiikpaviljonidega. Pavlovski paleekompleksi loetakse üheks 18. sajandi lõpu silmapaistvaks arhitektuuriansambliks terves Euroopas. Mitmed läti mõisaurijad on välja toonud, et Cameroni loodud Pavlovski pargikujundus oli otseseks eeskujuks Alüksne (Marienburgi) mõisapargile.⁶⁹ Alüksne mõis kuulus Liivimaa tuntud ja mõjuvõimsale Vietinghoffide aadliperekonnale, kel olid tihedad sidemed keisrikojaga – C. B. von Vietinghoff töötas kuni keiser Paul I surmani tema kammerhärna ja õuemarssalina.

Alüksne mõisas peatus ka Johann Wilhelm Krause, kelle kavandatud hauakabel von Vietinghoffide perekonnale ehitati 1832. aastal Alüksne mõisaparki.⁷⁰ Lisaks sellele kohtame Cameroni ka Eesti arhitektuuri kontekstis. Paul I valitsusajal sattus Cameron ebasoosingusse ning alles Aleksander I troonile tõustes võeti ta tagasi riigiteenistusse ja määrati 1802. aastal Admiraliteedi kolleegiumi peaarhitektiks.⁷¹

Cameroni uuteks ülesanneteks said peamiselt Kroonlinna ja teiste Vene sadamalinade sõjalaevastiku rajatiste ja majakate ümberehitustööde projekteerimine ning tööde järelevalve. Sel perioodil töötas Cameron sageli väljaspool St.-Peterburgi.

⁶⁸ J. Howard, S. Kuznetsov, *Scottish Architects in Tsarist Russia*, lk. 35–41.

⁶⁹ J. Zilgalvis, *Pearls of Latvia. Full Colour Guide to 40 the Most Beautiful Castles, Palaces and Manors in Latvia*. Riga: Publishing House AGB, 2000–2001, lk. 28–33; K. Polli, *Sentiment ja ratio*. – Johann Wilhelm Krause 1757–1828, lk. 296; vt. ka viide O. Spartisele lk. 299.

⁷⁰ K. Polli, *Sentiment ja ratio*, lk. 296.

⁷¹ Г. К. Козьмян, Чарлз Камерон, 1987, lk. 160.

Töökohustused viisid teda Kroonlinna, Arhangelskisse, Astrahani, Hersonesosesse. Üllatuslikult selgub, et 1803. aastal viibis Charles Cameron esimest korda pikemat aega Tallinnas, juhtides siin Balti sõjalaevastiku rajatiste ehitustöid. Peale selle tegi ta ümber ja kinnitas projekte veel Narvas ja Riias. Ka mitmel järgneval aastal töid ametikohustused teda Tallinna tagasi.⁷² Meie arhitektuuriajaloo ei ole senini juttu olnud võimalikest sidemetest Cameroniga. Nüüd tasuks sihi-kindlamalt võtta kätte tema isiku ja loomingu analüüs, millest võib hargneda ka uut infot ka meie arhitektuuripärandi kohta.

William Hastie/Vassili Geste (1755–1832)

William Hastie, kes sai Venemaal tuntuks Vassili Geste nime all, saabus Cameroni kutsel 1784. aastal laevaga Kroonlinna. Ta asus elama Sofia külakesse ning teda protežeeris Cameron isiklikult. Geste otsis võimalust tutvustada oma loomingut Katariina II-le: tal oli ette näidata loominguline mapp, mis sisaldas Robert Adami laadis ehitiste jooniseid ning mõningaid asulate planeerimise kavasid,⁷³ mille eeskujudeks olid juba eespool juttu olnud 18. sajandi keskpaiku välja ehitatud Šoti farmiasulad ning James Craigi Edinburghi New Towni planeering.

Tutvunud Geste loominguga, suunas Katariina II ta 1792. aastal Lõuna-Venemaale Krimmi piirkonda uusi asulaid kavandama.⁷⁴ Et Musta mere äärsel piirkonnal koloniseerimine oli Katariina II-le üks tähtsamaid sisepoliitilisi ülesandeid, pööras keisrinna suurt tähelepanu nende alade ümberplaneerimisele ja asustamisele.

Selle piirkonna ülemvalitsejaks määratud vürst Potjomkin osutus Katariina II toel suureks anglofiiliksi, kes kutsus Venemaale hulgaliselt oskustöölisi Suurbritanniast. Ka Potjomkini kireks said Inglise stiilis vabakujun-

duslikud pargid, mida tema heaks rajasid mitmed Inglismaalt kohale sõitnud aednikud, kelle seast osutus võimekaimaks kuulsa Inglise aiakunsti meistri Lancelot Browne'i lemmik William Gould. Suutes Potjomkinile kiirkorras rajada suurepäraseid Inglise maastikuparke, teenis Gould hüüdnime "Venemaa Brown".⁷⁵

Vassili Geste kaudu levisid Venemaal George'i ajastu linnaplaneerimise põhimõtted. Kõige otsesemalt järgis Geste Edinburghi New Towni kontseptsiooni 1809. aastal Sofia asula juurde uue linnaosa kavandamisel.⁷⁶ See planeeriti vanast lahus, sest oli mõeldud Tsarskoje Selo lütseumi õppejõududele ja üliõpilastele. Sofias sai omamoodi ideaallinna näide, mis andis keiser Aleksander I-le tõuke rakendada samu printsiipe kogu Venemaa ulatuses. Oluline Geste uuendus seisnes selles, et ta kavandas uued linnakeskused ja -kvartalid, lähtudes geomeetrilistest vormidest (ring, ruut kolmnurk, trapets), mille ümber tuli ehitada kindlaksmääratud mahutes ja ühtlustatud fassaadidega hoonestatud kvartalid.

Geste määrati 1808. aastal Venemaa ehituskomitees linnade planeerimise juhatajaks ning tema õlule langes kogu kontseptsiooni väljatöötamine ja töö koordineerimine.⁷⁷ 1809.–1812. aastal ilmusid viis albumit tüüpfaasade, mille autoriteks olid Geste ja tema kaas-

72 Г. К. Козьян, Чарлз Камерон. – Зодчие Санкт-Петербурга XVIII века, lk. 712.

73 М. Korshunova, William Hastie in Russia. – Architectural History 1974, Vol. 17, lk. 14–21.

74 С. О. Кузнецов, Вильям Гесте, lk. 123–125.

75 S. Sebag Montefiore, Potjomkin. Vürstide vürst. Tallinn: Varrak, 2002, lk. 330–348.

76 D. Shvidkovsky, Classical Edinburgh and Russian Town-Planning of the Late 18th and Early 19th Centuries: The Role of William Hastie. – Architectural Heritage: The Journal of the Architectural Heritage Society of Scotland 1991, Vol. II, lk. 71–72.

77 С. О. Кузнецов, Вильям Гесте, lk. 126–130.

töölised Luigi Rusca ning Vassili Stassov. 1811. aastal valmisid Gestel 26 ideaallinna plaanid.⁷⁸

1810. aastal tehti ülevenemaaliste tüüp-fassaadide järgi ehitamine kohustuslikuks kõigis Venemaa linnades ja see nõue kehtis nii ühiskondlike kui eraehitiste puhul. Nõnda laiaulatuslikku ehitustegevuse allutamist kesk võimu kavadele, mille eesmärgiks seati sotsiaalutoopiline programm ehitada välja Euroopa valgustusajastu ideaale kajastavad linnaruumid, ei kohta üheski teises Euroopa piirkonnas.⁷⁹

Eesti linnades kehtestati tüüpfassaadide kohustus 1811. aastal ja see seadus kehtis kuni 1840. aastateni. Eriti aktiivne ehitustegevus toimus Tartus, kus paari aastakümnega ehitati välja terviklik klassitsistlik linnaruum.⁸⁰

Robert Adami mõju Eesti mõisaarhitektuuris

On üsna keeruline kirjutada 18. sajandi lõpu – 19. sajandi alguse mõisaarhitektuurist pärast tunnustatud arhitektuuriuurijate Juhan Maiste ja Ants Heina põhjalikke monograafiaid,⁸¹ sest uusi fakte pole märkimisväärselt palju juurde lisada – puudub teave arhitektide kohta, rääkimata plaanimaterjalist. Samas toetan Maiste mõtet, et kunst on subjektiivne ning seda interpreteeriv sõna on alati seotud paljude erinevate aspektidega, seega on kunstiteost seletav tekst paljude relatiivsete tõdede summa.⁸² See kehtib ka käesoleva artikli kohta: pole otseseid fakte või viiteid, kes baltisaksa aadlikest võisid külastada 18. sajandi lõpus Suurbritanniat või omasid Robert Adami publikatsioone, samas on tema loomelaadi mõju meie mõisaarhitektuuris ilmne.

Viimasel ajal on ilmunud Eesti mõisaarhitektuurist rida fotoalbumeid,⁸³ mis annavad hea võimaluse kõrvutada omavahel visuaalseid allikaid. Joonistub välja üks ring sarnase arhitektuurilaadiga näiteid: Mäo, Ru-

tikvere, Järvakandi, Hõreda, Raikküla, Valtu, Kernu, Saku, Kolga mõisahooned. Ruumi-programmilt lisanduvad eelloetletutele Uue-Riisipere ja Udriku mõis. Kindlasti ei ole nimekiri ammendav ning edasise uurimistöökäigus võib sellesse ringi lisanduda nii mõnigi mõisahoone. Küll aga ilmneb nende näidete varal suundumus järgida R. Adamist alguse saanud arhitektuuriesteedikat.

Kõige mitmekesisemat allikmaterjali tuli ilmsiks Rutikvere mõisa omaniku, šoti juurtega baltisaksa aadliku Otto Friedrich von Pistohlkorsi kohta, kes kavandas 1798. aastal ise oma mõisa peahoone plaani.⁸⁴ Kahekorruselise hoone peafassaadi kaunistasid neli joonia kapiteeliga sammast. Praegu kahjuks varemetes hoone tagafassaadi keskrisa-

78 Собрание фасадъвъ, Его Императорскимъ Величествомъ высочайше апробованныхъ для частныхъ строений въ городахъ Российской Империи. Ч. I–II. Санкт-Петербург, 1809; Ч. III–IV. Санкт-Петербург, 1812; Собрание фасадъвъ, Его Императорскимъ Величествомъ высочайше апробованныхъ для заборовъ и воротъ къ частнымъ строениямъ въ городахъ Российской Империи. Санкт-Петербург, 1811.

79 E. Tohvri, Ühest sotsiaalutoopilisest eksperimendist Vene impeeriumi linnades 19. sajandi esimesel poolel. – Ehituskunst 2003, nr. 36/37, lk. 32–51.

80 Vt. selle kohta: H. Üprus, Tartu klassitsistlik arhitektuur. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus. Tartu, 1942; E. Tohvri, 1809.–12. aasta Vene tüüpfassaadid ja nende rakendamine Tartu linnaruumis. Magistritöö, Tartu Ülikooli kunstiajaloo õppetool. Tartu, 2002.

81 J. Maiste, Eestimaa mõisad. Tallinn: Kunst, 1996; J. Maiste, Tulnud teed tagasi; A. Hein, Viljandi-maa mõisad; A. Hein, Hüljatud mõisad; A. Hein, Eesti mõisaarhitektuur.

82 J. Maiste, Klassitsism. Kunstikirjutus, retseptisioon ja ajalugu. – Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 9. Toim. T. Abel, P. Lindpere. Tallinn, 2002, lk. 63.

83 Eesti mõisad; Virumaa mõisad. Postkaarte Aivo Aia kogust. Koost. V. Praust. Tallinn: Tänapäev, 2005; Harjumaa mõisad. Koost. V. Praust. Tallinn: Tänapäev, 2005.

84 EAA, f. 2471, n.1, s. 160, l.1.

liidil on märgata poolkaarset väljaehitist, mis märgib rotundilaadse ruumi olemasolu põhiplaanis ning kaarjalt on ühele küljele välja ehitatud galerii. See kompositsioon on meie mõisaarhitektuuris üsna harvaesinev, kuid rakendatud kompositsioonivõttena Palladio maavillade ja Adami Kedleston Halli juures.

August Wilhelm Hupeli arvamuse kohaselt oli Otto Friedrich von Pistohlkors üks oma aja haritumaid ja valgustatumaid baltisaksa aadlikke.⁸⁵ Koos loeti Riia raamatukaupmehe Hartknochi käest tellitud raamatuid ning von Pistohlkors tõi uusimat kirjandust kaasa ka St.-Peterburgist, kus ta töökohtustute tõttu sageli viibis. Hupeli organiseeritud Põltsamaa lugemisringi raamatukogus olid rikkalikult esindatud Göttingeni ajaloolaste teosed, kusjuures von Pistohlkors tundis huvi ajaloolise, filosoofilise ja majandusliku kirjanduse vastu. Talle saadetud raamatute hulgas ei leidu ühtki usulise sisuga teost, mille kohta märgib Jürjo, et see on selge tõend ilmalike huvide esiletõusust ja usuleigusest, mis 18. sajandi lõpul oli haaranud kogu Euroopat. Samuti telliti ühe huvilise poolt Põltsamaale (kes konkreetselt, vajaks täpsustamist) pidevalt ingliskeelset kirjandust.⁸⁶

Ühiskondlikult aktiivse Otto Friedrich von Pistohlkorsi arhitektuurihuvi oli aga veelgi sügavam: tema projekti järgi ehitati ka Viljandis, Tallinna mnt. 18 asuv Liivimaa vallaliste aadlidaamide pansionaadihoone. Peale selle oli ta osaline Tartusse kaubahoovi ning ülikooli botaanikaia rajamisel.⁸⁷

Üsna mitmete mõisahoonete puhul on eeskujuks olnud Vene tüüpfassaadide näidised,⁸⁸ kusjuures eelistati Geste koostatud term- ja Veneetsia aknaga fassaade. 1810. aastal asus Mäo mõisa peahoonet ümber ehitama Gustav Reinhold von Stackelberg. Hoone tiibadele ehitati lisakorpused ning ette sammasportikus. Mitu korda on esifassaadil leidnud rakendust ümarkaarsete petiknišside

sisse paigutatud term- ja Veneetsia aknad. Geomeetrilistele vormidele üles ehitatud fassaadikompositsioon mõjub väarikalt ja uuenduslikuna.

Teiseks näiteks on Raikküla mõisahooned, mis sai oma klassitsistliku üldilme pärast 1817. aasta tulekahju, kui hoone taastas Georg von Staal. Keskteljel sammasportikuse taga paikneb suur Veneetsia aken, andes suurejoonelise üldilme kogu esifassaadile. Ja kolmandaks võib selles liinis välja tuua Kernu mõisahooned, mis ehitati 1810.–1813. aastal vabahärra Berend von Ungern-Sternbergi omanikuks oleku ajal. Ants Heina andmetel lasi selle tegelikult ehitada tema õemees, keisrinna Katariina II vallaspoeg krahv Aleksei Bobrinski.⁸⁹

Kogu kompositsioon järgib äratuntavalt ülevenemaaliste tüüpfassaadide esimeses ja teises kogumikus pakutavaid näiteid, kuidas ühtlustada pea- ja kõrvalhoonete arhitektuurset lahendust. Kernu mõisa peahoonest hargnesid kahele poole madalad galeriid, mille lõppu kavandati nn. kavalerimajad. Nende fassaadid kordasid tüüpfassaadides levinud võtet, kus ümarkaarsesse krohvraamistusse paigutati termaken. Mõisahooned arhitektiks on pakutud Carl Ludwig Engelit, kuid Juhhan Maiste andmetel ehitas maja Tallinna meister C. Schatten.⁹⁰

Üheks ilmekamaks Robert Adami eeskujuliini järgivaks mõisahooneks võib pidada

85 I. Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv, 2004, lk. 89–90.

86 I. Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel, lk. 120–140.

87 H. N. von Pistohlkors, Nachrichten über die Adelsgeschlechter Scott of Craighall, Pistolekors und von Pistohlkors. Forbushof, 1914, lk. 73–76.

88 H. Üprus, XIX sajandi esimese poole ehitismälestised. – Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk. 369.

89 Eesti mõisad, lk. 14.

90 J. Maiste, Eestimaa mõisad, lk. 240.

Hõredat, mille ehitust alustati juba 18. sajandi lõpus, kuid lõplikult ehitas selle valmis Gideon von Staal 1808.–1811. aastal. Hoone keskteljel markeerib kuppelsaali olemasolu poolkaarne väljaehitis ning kahel pool külgedel paiknevad sammastportikused. Kogu fassaadikompositsioon on väga professionaalselt üles ehitatud ning mõjub puhaste geomeetriliste vormide koosmõjul suurejooneliselt. Kaugvaates raamistavad tiibadel paiknevad kolmnurkfrontoonidega sammastportikused kogu kompositsiooni ning tähelepanu koondub keskteljel välja ulatuvale ümaravormilisele kuppelehitisele.

Interjööri üks pidulikumaid ruume oli ovaalne kuppelsaal, mille friisimaaling kujutas endast Vana-Rooma triumfikäiku. Kuigi selle teostajaks oli 1811. aastal Paridon Jacob Neus, seostab Maiste meisterlikult teostatud friisimaalingut pigem Peterburis ja Pavlovskis koos Cameroniga töötanud Itaalia päritolu meistri Giovanni Battista Scotti nimega.⁹¹ Sõjateemalise friisi meeleolu vastab ka mõisaomanik Gideon von Staali enese edukale sõjalise karjäärile Vene sõjalaevastikus: tõustes laevastikukapteni auastmesse, teenis ta välja Malta ordeni.⁹² Hõreda mõisahoone arhitektiks (või vähemalt arhitektuurseks nõustajaks) võiks oletada Charles Cameroni – eespool on mainitud Cameroni töökohustusi Tallinnas asuvas sõjalaevastikubaasis. Loomulikult vajab see hüpoteesi ka faktilist kinnitust.

Valtu mõisakompleksi terviklahendust võiks pidada teiseks Adami arhitektuurile lähedaseks näiteks meie mõisaarhitektuuris. 1818. aastal, kui kompleks valmis, kuulus mõis Paul von Tiesenhausenile. Kogu rajatisele oli antud kaarjas põhiplaan, peafassaadi külgmised tiivad olid markeeritud läbi kahe korruse paigutatud suurte Veneetsia akendega. Mõisahoones olid luksuslikult kujundatud saal ja polügonaalne sammastega vesti-

büül, mis sarnanes Saku mõisahoone vestibüüluga. Valtu suurejoonelist mõisakompleksi ning edumeelset karjakasvatust kiidab oma reisikirjas inglanna Elizabeth Rigby (Eastlake), kes külastas mõisa 1838. aastal.⁹³ Kahjuks põletati hoone 1905. aastal maha.

Järvakandi mõisa peahoone ehitas klassisistlikus laadis ümber Otto von Taube.⁹⁴ Üsna sarnaselt Valtule oli hoone külgtiibadel kasutatud läbi kahe korruse ulatuvat Veneetsia akna motiivi, kuid siin lahendati peasissepääs rütmistatud sammastportikusena, mille taga paiknesid kaks suurt akent: Veneetsia ja termaken. Üldkompositsioonis sarnaseid motiive kordab ka Saku mõisahoone, mille oletatavaks arhitektiks pakutakse Carlo Rossit.⁹⁵ Siin mõjuvad suured Veneetsia aknad ja nende ümber olev krohvraamistik lausa monumentaalsete triumfikaartena, mida kirjeldas Robert Adam oma publikatsioonis. Saku mõisa peahoone kesktelge markeerib veel korintose sammastele toetuv kolmnurkfrontoon.

Üldiselt jäävad 19. sajandi alguses rajatud mõisahoone põhiplaanid kordama anfilaadsüsteemi ning säilitavad konservatiivsed ruumide proportsioonid. Siiski leidub mõningaid uudseid lahendusi, milles torkab silma, et ruumiprogrammi on püütud elavdada sammaste ja ümarate või poolkaarsete ruumiosadega. Mainimist väärib Udriku mõisa peahoone, mis ehitati ümber aastail 1796–1803, krahv Gustav Dietrich von Rehbinderi ajal.

91 J. Maiste, Eestimaa mõisad, lk. 238–239.

92 EAA, f. 854, n. 3, s. 337, l. 18.

93 E. Eastlake, Letters From the Shores of the Baltic. Vol. 2. London, 1842. Vt. ka J. Maiste, Eestimaa mõisad, lk. 243.

94 Eesti mõisad, lk. 176.

95 J. Maiste, Eestimaa mõisad, lk. 242; Eesti mõisad, lk. 148.

Udriku mõisa interjööridest tõstetakse esile vestibüüli, piduliku saali dekoori ja muusikasalongi.⁹⁶

Täiesti adamliku ruumiprogrammiga on Uue-Riisipere mõisahoonel, mille ehitas välja Peter Gustav von Stackelberg ning hoone arhitektuuri on seostatud Vene eeskujudega.⁹⁷ Hoone poolümarast skulptuuriniššidega varustatud vestibüülist juhib teisele korrusele marmortrepp. Vestibüüli kohal on (oli) Eesti mõisaarhitektuuris ainulaadne kassetidega dekoreeritud kuppellaega saal. Hoone lääne-tiiba jääb sammassaal ning keskest kuppel-saalist ida pool paikneb söögisaal. Sellega vastab ruumide funktsionaalne jaotus R. Adami kirjeldatud Inglise maamõisate elulaadile.

Kokkuvõte

Šoti valgustuse ja valgustusliku arhitektuuri ideed on meile jõudnud peamiselt Vene keisrikoja kaudu: Katariina II muutis oluliselt senist Itaalia-Prantsuse arhitektuuriparadigmat Briti arhitektuuri suunas, olles isiklikult huvitatud Suurbritannia elulaadist ja kultuurist, Inglise pargikunstist ning Robert Adami loomingust. Kuna Vene keisrikojas teenis märkimisväärselt palju baltisaksa aadlikke, siis saadi Peterburist ja selle ümbruses paiknevatest suveresidentsidest olulisi arhitektuurialaseid mõjutusi. Teiseks kanaliks Briti kultuuri, teaduse ja põllumajanduse ning arhitektuuri levikul olid Göttingeni ülikooli ning Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet.

R. Adami loomingus tasub tähele panna uut lähenemist antiikpärandile – tänu kunstiarheoloogiale avastati, et pole olemas üht ja ainuõiget antiigieeskujut, mis andis võimaluse antiiki vabamalt tõlgendada ja vajadusel isegi valgustusajastu vaimset konteksti arvestades – parendada.

Võtmerolli Adami stiili Venemaale toomisel etendas Katariina II kunstiline nõuand-

ja Charles-Louis Clérisseau, kohapeal teostas seda šoti päritolu arhitekt Charles Cameron. Tema kutse peale saabus Tsarskoje Selosse grupp šotlastest ehitusspetsialiste, kes panid aluse Šoti arhitektuuritraditsioonile Venemaal.

Eesti mõisaarhitektuuris joonistub välja terve rida samasuguse arhitektuurikompositsiooniga mõisahooned, kusjuures nende omanikeks oli edumeelsem osa baltisaksa aadelkonnast, kellel olid tihedad sidemed Vene keisrikojaga. Edasiseks uurimistöök pakub uusi ideid Charles Cameroni võimalik side Eestiga ning baltisaksa aadlike briti, sh. šoti kultuuri huvisfäär põllumajanduse edendamise, tööstusliku tootmise, liberaalsete poliitiliste vaadete ja elukeskkonna ümberkujundamise kaudu.

Venemaa linnades 1809. aastal kehtestatud tüüpfassaadid olid mõeldud valgustusliku programmina parandama linnade üldilmet ja heakorda. Sarnane protsess leidis aset juba pool sajandit tagasi Šotimaal ning Vassili Geste kordab neid põhimõtteid ülevenemaaliste tüüpfassaadide ja linnaplaanide väljatöötamisel Venemaal. Ka Eestis toimus 19. sajandi esimesel poolel ehitustegevus ettenähtud tüüpfassaadide alusel.

⁹⁶ J. Maiste, Eestimaa mõisad, lk. 247.

⁹⁷ J. Maiste, Eestimaa mõisad, lk. 241.

A Glimpse of the Ideas of Scottish Enlightenment Architecture, Their Reception at the Tsar's Court and in the Baltic German Cultural Area

Summary

Scottish historians have expressed the idea that during the decades following the Union of 1707, when Scotland was being integrated into the British political system, the Scots started identifying themselves as a nation; they were among the first to do so in Europe. A parallel tendency can be observed in the case of the Baltic German nobility who, finding themselves inside the Russian Empire as a result of the Great Northern War, faced the issue of their ethnic-cultural identity in the 18th–19th centuries.

The notion of 'improvement' became a leading concept of the Enlightenment period. The Scottish traditional feudal aristocracy decided to take a risk and accept an orientation to a market economy, which the aristocracies of Europe had not done before. The risks of the market economy were to be softened by the dominant idea of the Enlightenment period of subjugating nature and the human environment to human control. In practise that idea was expressed by the collection of various statistical and topographical data on the human environment, with the goal of knowing it better.

An increasing interest in agriculture and observations of nature provided an impetus to the development of landscape parks. When landscape parks, expressing their picturesque aesthetics, spread to continental Europe in the second half of the 18th century, the supporters of Romanticism discovered that those parks offered an asylum of dreams as an escape from reality. However, for the enthusiasts of the Enlightenment, the landscape parks meant an improved reality created by human

hands. Thus, the principles of the design of such parks around mansions of noble estates can be interpreted in light of the ideologies of both the Enlightenment and Romanticism.

The ideas of the Scottish Enlightenment and Enlightenment architecture entered the Estonian cultural area mainly through two channels. The first passed through two institutions: University of Göttingen in Germany and *Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät*, both of which had a remarkable impact on the Baltic Germans. The University of Göttingen provided education to a considerable number of Baltic German literati, as well as members of the clergy and nobility, while the *Sozietät*, established in Riga in 1792, distributed advanced agricultural ideas among the local gentry.

The other channel was the Tsar's court. The Empress Catherine the Great displayed a deep interest in British culture, landscape parks and architecture created by Robert Adam, a Scotsman. She took a decisive step by changing the Empire's orientation from the traditional Italian-French architectural paradigm to that of the British. The Tsarina favoured the import of the British architectural tradition to Russia. It was Catherine's advisor on art, Charles-Louis Clérisseau, who introduced Adam's style to the Empress, but Charles Cameron, an architect of Scottish descent, was the one who launched construction activities in the Russian Empire. Cameron laid the foundation for the Scottish architectural tradition in this huge country by inviting a large group of Scottish skilled workers to Tsarskoye Selo in 1784.

William Hastie, known in Russia as Vasily Geste, an architect and town planner, had an outstanding career in the following decades. His architectural designs were based on the examples of Robert Adam and the town planning principles of the New Town in Edinburgh.

William Hastie was a leading town planner when, in 1809, Emperor Alexander I established the requirement of standard façades in the country. The measure, as a part of the Enlightenment programme, was meant to improve the general appearance and well-being of the towns. This step had been preceded by a similar process in Scotland half a century before. Now, William Hastie worked out the examples of standard façades for the first two collections, based on the façades of public edifices designed by Robert Adam.

In the architecture of mansions of noble estates in Estonia, the design principles of Robert Adam are recognizable in several cases, in large motifs of Venetian windows and in rotundas and halls with columns in the floor plans. The façades of the mansions of Mäo, Rutikvere, Järvakandi and Hõreda, as well as the floor plan of the mansion of Uue-Riisipere, are examples of Adam's principles. Those mansions were built by the more innovative members of the Baltic German nobility who had close contacts with the Tsar's court.

Further research should focus on Charles Cameron's possible links with Estonia. Of particular interest is the fact that, at the end of his career, the Scotsman was the chief architect of Russia's naval bases, and in that position visited Tallinn several times.

*Translated by Epi Tohvri
proof-read by Richard Adang*